

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧЕСКІЕ ПРОБЛЕМЫ ПЕРЕХОДНОЙ ЭКОНОМИКИ

Я.В. ХОМЕНКО, к.е.н., доцент,
Донецкий национальный технический университет

СОЦІАЛЬНІ ПОТРЕБИ ЯК ОСНОВА ДЛЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПРІОРИТЕТІВ ПОЛІТИКИ СТАЛОГО ЕКОНОМІЧНОГО ЗРОСТАННЯ

Україна вирішує проблему переходу до ринку в складних і специфічних умовах. Цей процес ускладнює коло питань, які потребують найскорішого вирішення. По-перше, економіка країни базується на великих підприємствах, що істотно відстали в технологічному відношенні; по-друге, проведення курсу реформ у державі до цього часу недостатньо враховувало специфіку господарського комплексу; по-третє, залишається слабо розвинутою ринкова інфраструктура; по-четверте, має місце політична, правова і соціальна нестабільність, що дезорганізує потенційних інвесторів та суттєво сповільнює темпи реформ.

Хоча у період 2000-2004 рр. в Україні було зафіксовано зростання ряду об'ємних показників, розвиток економіки не був збалансованим і не відрізнявся продуманою інноваційною стратегією, значним залишається нахил у бік ресурсовидобування і ресурсномістких виробництв. Дотепер відсутня чітка економічна політика як на державному рівні, так і на рівні регіонів. Тому виявлення умов оптимізації структури національної економіки і забезпечення науково обґрунтованого підходу до розробки і реалізації програм соціально-економічного розвитку на різних інституціональних рівнях є актуальними проблемами як у науковому, так і прикладному аспектах.

Заходи зі стимулювання господарської активності можна розподілити на три блоки: мікрорівень (у короткостроковому аспекті); мезорівень (у середньостроковому періоді); макрорівень (у довгостроковій перспективі). До третього блоку відноситься вивірене визначення національних пріоритетів, якісне обґрунтування програм розвитку та стратегічних ініціатив, спря-

мованих на посилення технологічного потенціалу держави. Політика на макрорівні повинна вчасно коригувати національні пріоритети з метою забезпечення або збереження сталого зростання національної економіки.

Якісний вибір пріоритетів (у т.ч. – галузевих) на рівні держави та її регіонів можна забезпечити за рахунок використання науково обґрунтованого підходу до оцінки ситуації в народногосподарському комплексі країни, визначення актуальних потреб економіки і суспільства.

У цій статті реалізується передумова того, що національні пріоритети розвитку повинні виводитися безпосередньо з потреб індивідуума і враховувати глибинні соціально-економічні закономірності розвитку суспільства. Ще в 60-70-і роки ряд дослідників акцентували вихідну роль потреб. Серед них С. Григорян, Е. Горбанов, А. Левін. Сучасні дослідники Л. Любімов, О. Ярова, І. Прангішвілі, В. Максимов, В. Жидков [1, 2, 3] дійшли до єдиного висновку, «що потреби стають фундаментом усіх суспільних відносин» [1, с.51].

Український науковець Маниліч М.І. визначає: «Будь-яка територіальна суспільна система, в тому числі й регіональна, розвивається в умовах закону зростання потреб, тому потреби і доцільно розглядати як стимулюючий фактор зростання регіонального потенціалу відтворення» [4, с.46].

Проблемами формування та функціонування соціально орієнтованої ринкової економіки та розвитку людського капіталу присвячені роботи нобелівських лауреатів Т. Шульга і Г. Бекера, а також американського вченого Е. Лезіара [5].

© Я.В. Хоменко, 2005

Метою цієї статті є обґрунтування за допомогою елементів економічної теорії і теорії розвитку систем доцільності використання шкали потреб суспільства як основи для визначення пріоритетів політики сталого економічного зростання в країні та її регіонах. Мета обумовлює необхідність вирішення наступних задач: визначення загальносистемних закономірностей, що визначають ціннісну орієнтацію суспільства і шкалу його потреб; дослідження економічної природи потреб; визначення основних категорій орієнтаційно-мотиваційного блоку в механізмі розвитку системи; визначення специфіки потреб індивідумів в Україні.

Для визначення стратегічних пріоритетів розвитку національного господарства на основі ціннісної орієнтації суспільства і шкали його потреб необхідно пізнати і врахувати загальносистемні закономірності. Розуміння поведінки складних систем соціально-економічного, політичного, організаційного характеру досягається шляхом синтезу когнітивного і системного підходів. Зв'язок між суб'єктами системи, якого вони набувають, містить функції: когнітивну – пізнання і розуміння ситуації і керуючу – їх впливу на реальність.

На думку доктора мистецтвознавства В Жидкова “формування ціннісної орієнтації забезпечує цілісність суспільства і стійкість економічного зростання” [3, с.78]. Як би ні відрізнялися розкидані на величезному історичному просторі людські культури (регіональні або обмежені в часі цивілізації), людина у своєму індивідуальному і суспільному розвитку проходить стадії, що лежать у єдиному цивілізаційному руслі еволюції. Це русло невблаганно розширюється по мірі руху вперед, відбираючи на своєму шляху цінності, в апробацію яких рано чи пізно утягуються усі ланки людства. І навіть відхід з цього русла убік чи назад окремих ланок є тимчасовим, хоча сам цей час може вмщати періоди набагато більш протяжні, чим життя одного чи декількох поколінь [1, с.50]. У цьому контексті представлення про час як категорію, асоційовану з процесами і їхніми результатами, було запропо-

новано у роботі Анрі Бергсона «Творча еволюція. Матерія і пам'ять», де визначено, що «чим більш ми поглиблюємося в природу часу, тим краще розуміємо, що тривалість означає винахід, створення форм, безперервне виготовлення цілковито нового» [6, с.138].

Саме непередбачуваність дій людей і наявність їхньої волі служать принциповою підставою дії системної закономірності ентропійної рівноваги. Ця теза була підтверджена в роботі з дослідження поведінки складних соціально-економічних систем академіка І. Прангішвілі, де відзначено, що «закономірність ентропійної динамічної рівноваги чи балансу у відкритих системах визначає умови самоорганізації систем різної природи. Ентропійна рівновага між порядком (організованістю) і безладдям (дезорганізованістю) забезпечує як стабільність систем, так і їхній прогресивний розвиток, для цього необхідно керувати амплітудою і частотою ентропійного коливання, рівнем ентропійної рівноваги чи виводити зайву ентропію із системи» [2, с.43].

Стають очевидними рушійні сили розвитку системи – як зовнішні (реакція відкритої за своєю природою соціально-економічної системи на різні стимулюючі детермінанти), так і внутрішні (спонтанна зміна структури системи, можливість переходу до більш складного порядку).

Еволюція системи – це сукупність різних процесів, співвідношення яких виражає правила відбору можливих продовжень розвитку. Неодиночність траєкторій можливого розвитку визначається не тільки випадковим характером зв'язків, впливів і самих правил відбору, але і розгалуженнями, породжуваними структурою параметрів, що входять у модель. Саме цей механізм неодиночності приводить до появи в системі нових якісних особливостей. Крапки на траєкторії розвитку, у яких порушується її одиночність і виникає віяло ймовірних станів системи, називаються крапками біфуркації [3, с.81].

“Використання загальносистемних закономірностей, як визначає І. Прангішвілі, являє собою політику здійснення нау-

кового підходу до аналізу і вирішення конкретних управлінських задач у складних економічних системах. Такий підхід спирається на системний і послідовний процес пошуку нових знань, що виступають як результат пізнавальної діяльності людини» [2, с.43].

Так, чим більше багатство регіонального ринку як складної економічної системи, тим більшою кількістю можливих способів воно утримується в рівновазі. «Соціальний суб'єкт, на думку Л. Євстигнєєвої, у цій системі виступає в ролі фінансового суб'єкта: доход і заощадження, у тому числі борги бюджету населенню, приймають форму банківських вкладів, грошові обіги приводяться до фінансових і входять у систему агрегованих власників. Звідси – обороти фондових паперів, що представляють власність, масові ринки корпоративних акцій, універсальне поширення заставного кредитування у формі як довгострокових виробничих інвестицій, так і поточного фінансування витрат юридичних і фізичних осіб, убудованість у фінансово-грошову систему вексельних оборотів (термінових кредитних грошей) тощо» [6, с.53] Тут діє методологія системного синтезу.

Головною рушійною силою, детермінантом суспільного є потреби. У найбільш загальному розумінні цього слова «потреба – це певна потреба суб'єкта в сукупності зовнішніх умов його буття як причина діяльності (ширше - як причина всякої життєдіяльності) [8, с.12].

Потреби відбивають об'єктивні відносини між людиною й умовами її життєдіяльності. Ці відносини постійно змінюються, оскільки змінюється сама людина, а під впливом людини перетворюються об'єктивні умови життєдіяльності. Взаємодія тих і інших змін постійно знаходить емпіричні шляхи створення нових необхідних зв'язків, що відбиваються в нових потребах. За твердженням В. Жидкова «чим вище рівень культури людства і людини, тим менш обмежені їхні потреби матеріальними обставинами, тим менш утилітарно сприймають вони дійсність. Відповідно до закону підвищення потреб значимість не-

матеріальної складової поведінки людини постійно зростає» [3, с.77].

Маниліч М.І. надає наступне визначення цьому поняттю «потреби – це складний соціальний феномен, в якому фокусуються як економічні, так і соціальні умови життя людей, об'єктивні і суб'єктивні моменти. Суспільство функціонує нормально, коли його політика орієнтується на гармонійний розвиток всієї сукупності матеріальних, соціальних і духовних потреб» [4, с.44].

«Потреби, як відзначається в дослідженнях Л. Любімова й О. Ярової, задають «програму» діяльності, а діяльність забезпечує можливість їхнього задоволення. Потреби визначають не тільки зміст, але і необхідний рівень ефективності майбутньої діяльності: вона повинна задовольняти їх на прийнятному рівні» [1, с.53]. Формуються взаємозв'язки між потребами і діяльністю. Ця реальність відбивається в таких категоріях, як домагання і очікування, інтереси і цілі, мотиви і стимули. Усі ці категорії спираються на потреби як родові поняття і представляють орієнтаційно-мотиваційний блок у механізмі розвитку.

У домаганнях знаходять висвітлення ті конкретні потреби, що висувуються на перше місце в якості необхідних. Очікування – це оцінки з урахуванням реальних можливостей імовірності їхнього здійснення. Інтереси – це потреба людей у взаємозв'язку один з одним. Ціль – прообраз майбутніх результатів, у яких відбиваються потреби і очікування, а також рішучість суб'єкта діяти. Стимули і мотивації (тобто зовнішні і внутрішні побудники дій) виступають уже як механізми внутрішньосистемних взаємодій.

Оскільки сума домагань завжди більше наявних засобів, рух не може бути безконфліктним. Історично він здійснювався або шляхом придушення якихось інтересів, або на основі компромісу, консенсусу.

Рушійною силою механізму саморозвитку є протиріччя між безмежним зростанням соціальних і економічних потреб (інтересів) і обмеженими ресурсами додаткового часу, який можна направити на їхне

задоволення в кожен даний момент. Ці обмеження не скасовують, а оптимізують двоєдину задачу – максимально задовольнити соціальні потреби й одержати одночасно максимальну економію праці.

Для того, щоб розглядати механізм суспільного прогресу як послідовну зміну циклів розвитку потреб, які постійно відновлюються, необхідно основою розвитку визнати взаємодію протилежних елементів – соціального та економічного. Це дає підставу припустити, що “соціальна й економічна сторони суспільного прогресу розвиваються синхронно, у тісній залежності один від одного, але не дає приводу для тверджень про домінування економічного фактору” [1, с.58].

Синергетичний аспект спонукає розглядати розвиток економіки і соціальних відносин у широкому історико-культурному контексті. Синергетичний підхід охоплює всі етапи побудови системи – її виникнення, розвиток, самоускладнення і руйнування, тобто весь цикл розвитку систем в аспекті їхнього структурного упорядкування.

Головне в синергетичному підході – дослідження ролі інформаційних потоків в еволюції нерівновагових відкритих систем. Суть синергетичного підходу полягає в наступному [3, с.79]:

- усяка відкрита система має внутрішній (генетичний) потенціал саморозвитку, що реалізується в умовах взаємодії системи із середовищем (обмін речовиною, енергією, інформацією) шляхом вибору одного з можливих варіантів розвитку;

- траєкторія еволюції системи складається з принципово різних ділянок – відрізків стійкого розвитку, на яких домінують причинно-наслідкові зв'язки (детермінізм), і крапок біфуркації, у яких відбувається випадковий (непередбачений) вибір системою однієї з можливих ліній подальшої еволюції;

- розвиток будь-якої системи багатоваріантний, так що можна вважати, що історія будь-якої системи – це історія нереалізованих (відкинутих) можливостей (шляхів) її еволюції;

- еволюція систем має циклічний ха-

ракти і протікає від деякого хаотичного стану, у якому поступово визрівають «центри конденсації» нового порядку, через його становлення, стабілізацію до накопичення дестабілізуючого потенціалу (протиріч) і до нового деструктивного (хаотичного) стану, у якому знову визрівають передумови нового упорядкування системи, але вже на більш високому рівні (спіраль розвитку);

- цілеспрямоване управління соціальними системами можливо тільки на стаціонарних ділянках траєкторії. У крапках біфуркації (розвилках історії), коли система вибирає серед рівноможливих продовжень єдину траєкторію своєї подальшої еволюції, панує випадковість, що у людській історії завжди персоніфікована, тобто пов'язана з імпульсом, що виходить від деякої особистості (чи групи), що у кінцевому рахунку і визначає вибір системою свого подальшого шляху розвитку.

Виникнення на траєкторії еволюції системи крапок біфуркації, що провокують якісний скачок у її розвитку, може бути обумовлене як деяким зовнішнім (з боку середовища) впливом на систему, так і внутрішніми причинами.

“Синергетична картина світу”, – як уявляє В. Жидков, – “несе в собі образ світу, витканого з чергувань і взаємопереходів хаосу і порядку, організації і дезорганізації, рівноваги і нерівноваги, необхідності і випадковості, динамізму і гомеостазу” [3, с.80]. Саме тому синергетика надає можливість розглядати всі об'єкти, що підлягають вивченню, у тому числі і людське суспільство, крізь призму процесів самоорганізації. Змістом суспільно-історичного процесу є процес розвитку і задоволення потреб, що постійно відновлюється. Людина виступає в ньому початковим і кінцевим пунктом. Він формує потреби, що дають початок усім мислимим формам діяльності (включаючи розвиток продуктивних і всіх суспільних сил і відносин) і, виробляючи визначені цінності, привласнює їх і відтворює себе на новому, більш високому рівні. Як би ні розрізнялися історичні етапи людського розвитку, він завжди йде вперед по універсальному руслу – слідом

за динамікою потреб.

Сучасний розвиток здійснюється в рамках соціально-економічної детермінації. Однак чим далі, тим ясніше, що розвиток соціального й економічного початків йде як би з різними швидкостями. Якщо 20-і роки поклали початок прискореному соціальному розвитку, то в 70-і роки почався перехід від переважно економічної до переважно соціальної детермінації.

«На цьому перехідному етапі історичного розвитку, за твердженням Л. Любімова, формується принципово новий тип накопичення, що виходить за рамки безпосередньо робочого часу і реалізується в масштабах усього суспільного часу як найвищої міри руху. Його основа – не вартості, а корисності, цінності, - найбільш адекватна безпосередньо суспільна форма» [1, с.59]. Зміцнення соціальних факторів радикально змінює всю систему суспільних відносин, створюючи різноманіття перехідних форм і структур, що забезпечують ефективний соціально-орієнтаційний розвиток суспільства.

Які ж об'єктивні явища дали їй первинні імпульси?

Механізм суспільного прогресу, як показує історія, цей не монотонний рух уперед. Перехід на нові ступіні завжди здійснюється через межі, що утворюються в результаті зміни одних потреб іншими. Тому він має свою логіку і визначену по-

слідовність фаз: звичайне уповільнення темпів розвитку як результат насичення одних і появи інших, більш «високих» потреб, оптимізація нових пропорцій і взаємозв'язків, більш-менш глибока трансформація системи соціальних, економічних і інституціональних відносин, адаптація до нових умов, зняття меж і зростання на основі нової системи потреб. Критерієм прогресу стає в кінцевому рахунку досягнення нових рубежів у соціальному розвитку.

Системні закономірності та їхня дія мають місце і в соціально-економічній сфері нашої країни.

За останнє десятиріччя в країні значно сповільнилися темпи зростання реальних доходів і витрат, залишається досить низкою частка заробітної плати у ВВП і національному доході, погіршилися співвідношення між індивідуальним споживанням і виробничим накопиченням.

Частка заробітної плати у валовому національному доході країни, як наведено в таблиці 1 [9, с.39, 422; 10, с.38], складає лише 34-36%, представляючи стійку тенденцію, що не подає надію на підвищення. Для порівняння в США частка заробітної плати у валовому національному доході країни перевищила 80% ще на початку 90-х, мінімальне ж її значення, що склало 59%, було зафіксовано в 1900-1909 р. [1, с.57].

Таблиця 1.

Співвідношення заробітної плати населення та валового національного доходу в Україні

	2000	2001	2002	2003
Валовий національний доход, млн. грн.	164942	200610	222585	264247
Заробітна плата, млн. грн.	55853	67389	78950	94608
Частка заробітної плати у валовому національному доході, %	34	34	35	36

За даними вибіркового обстеження в 2004 р. домогосподарства направили на придбання продуктів харчування 57,5% витрат, а непродовольчих товарів (одяг, взуття, меблі, предмети домашнього побуту, побутова техніка і щоденне обслугову-

вання житла) – 8% [9, с.443]. У 2003 і 2002 рр. ці показники склали, відповідно, 58,6% і 7,3%; 53,3% і 8,5% [10, с.442]. У розвинутих країнах це співвідношення є зворотним: витрати домогосподарств на придбання продуктів харчування склада-

ють 10-15% від загальних [1, с.56]. Повна структура витрат домогосподарств в 2000-2004 рр. наведена у таблиці 2 [9, с.443; 10, с.442; 11, с.472].

Сформована структура грошових ви-

трат домогосподарств не дозволяє здійснити структурні перетворення в національній економіці на користь галузей, що здійснюють виробництво високотехнологічної продукції кінцевого споживання.

Таблиця 2.

Структура витрат домогосподарств по основних статтях споживчих витрат у 2000-2004 рр.

(у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство)

	Сукупні витрати				
	2000	2001	2002	2003	2004
Усього витрат, грн.	541,3	607,0	658,3	763,8	903,5
Відсотки					
Споживчі сукупні витрати	93,3	93,7	92,8	93,3	92,6
продовольчі товари (включаючи алкогольні напої і тютюнові вироби)	67,9	65,4	62,8	61,4	60,3
непродовольчі товари і послуги	25,4	28,3	30,0	31,9	32,3
оплата житла, комунальних продуктів і послуг	6,9	9,0	9,2	10,4	9,7
Неспоживчі сукупні витрати	6,7	6,3	7,2	6,7	7,4

У соціально-економічній сфері явно має місце асиметрія розвитку, нееквівалентність господарських відносин, невизначеність довготермінових орієнтирів і як закономірний наслідок цього – нераціональність економічних рішень, що приймаються. Виникла об'єктивна необхідність формування політики сталого економічного зростання в країні та її регіонах, а “сталий розвиток, за словами Б. Лаврівського, є ключовим фактором вирішення багатьох соціальних проблем” [12, с.52].

В основу концепції державної політики стимулювання стійкого економічного зростання повинне бути покладено посилення, що найбільш ефективним і стійким фактором зростання національного господарства є людина. Звідси – поява соціальних критеріїв, орієнтирів і технологій у сучасній управлінській парадигмі.

В економіці відбулися глибокі зміни в структурі власності, господарювання і присвоєння, відбувається переоцінка цінностей, зростає розуміння істинної цінності творчої праці. Значно зростає цінність

вільного часу. Відповідно, необхідний такий механізм залучення і використання капіталу, який би дозволив повноцінно задовольняти потреби економіки і суспільства і забезпечити необхідний для суспільства рівень і зростання соціальної й економічної ефективності. Іншими словами, капітал, що привласнює праця, зобов'язаний відшкодувати його достатніми еквівалентними соціальними й економічними вигодами.

Відповідно до нового вектора потреб додаткові засоби повинні усе швидше переміщатися в соціальну сферу. І якщо вони будуть розтрачуватися на цілі, що не представляють вже корисності, то суспільна ефективність буде неминуче знижуватися в силу накопичення протиріч – недоспоживання малозабезпечених, недолику вільного часу, утрати стимулів до інвестицій.

Необхідна стратегія, що могла б адекватно втілити у вищих управлінських рішеннях реальні сили саморозвитку на нинішньому етапі. Настільки складну задачу не можна вирішити ні зведенням воєдино

різних відсіків державного регулювання (науково-технічної, промислової, соціальної, екологічної політики), ні перенесенням акцентів від стимулювання попиту до стимулювання пропозиції і приватної ініціативи. Задача припускає як мінімум дві умови: перехід від адаптаційного регулювання до активізації резервів, що закладені в оптимальному сполученні назриваючих потреб і суспільних ресурсів і узгодження інтересів у суспільстві.

Для цього треба вписати в структуру влади, суспільства і бізнесу такі функції як прогноз розвитку соціальних потреб, визначення національних пріоритетів, стимулювання діяльності всього суспільного капіталу в напрямку вирішення пріоритетних задач, зіставлення витрат і вигод планованих рішень на всіх рівнях.

Ці функції певною мірою вже здійснюються, особливо в регіональному і муніципальному плануванні і все частіше на рівні бізнесу. Однак мета знаходиться в такому взаємозалежному в часі і просторі регулюванні, що могло б привести до досягнення соціально-економічного оптимуму, поглибити розуміння механізмів розвитку, розглянути такі фактори саморегуляції, як соціальні й економічні потреби і здатність системи до оптимізації пропорцій, що забезпечує ефективний розвиток суспільства.

Література

1. Любимов Л., Яровая Е. Механизм общественного саморазвития: цивилизационный подход // Мировая экономика и международные отношения. – 1993. – №2 – С. 49-65.

2. Прангишвили И., Максимов В. Разрешение проблемных ситуаций в период современной трансформации // Общество и экономика. – 2001. – №11-12. – С.42-69.

3. Жидков В. Культура как «генетический код» человечества // Общество и экономика. – 2001. – №9. – С.74-92.

4. Манилич М.І. Трансформація регіонального економічного механізму: Монографія. – Чернівці: Книги – XXI, 2004. – 164с.

5. Lazear, Edward P. Personal economics for managers. – New York: John Wiley & Sons, Inc., 1998. – 538 p.

6. Бергсон Анри. Творческая эволюция. Материя и память: Пер. с фр. – Мн.: Харвест, 1999. – 1408 с.

7. Евстигнеева Л., Евстигнеев Р. Второе дыхание теории конвергенции // Вопросы экономики. – 1999. – №4. – С.44-60.

8. Борисов Е.Ф. Экономическая теория. – М.: Юрайт, 1999. – 478с.

9. Статистичний щорічник України за 2004 рік / Державний комітет статистики України. Довідкове видання. – К.: «Консультант», 2005. – 591 с.

10. Статистичний щорічник України за 2003 рік / Державний комітет статистики України. Довідкове видання. – К.: «Консультант», 2004. – 631 с.

11. Статистичний щорічник України за 2002 рік / Державний комітет статистики України. Довідкове видання. – К.: «Консультант», 2003. – 663 с.

12. Лавровский Б. Измерение региональной асимметрии на примере России // Вопросы экономики. –1999.–№3. –С.42-52.

Статья поступила в редакцию 31.10.2005